

ПРО РОЛЬОВУ СТРУКТУРУ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

В статті розкривається послідовність професійних ролей вчителя початкових класів у його рольовій структурі. Досліджується дієвість та значущість кожної ролі як компонента рольової структури для реалізації педагогічної діяльності вчителя початкових класів.

Ключові слова: роль, структура, особистість, рольова структура особистості.

В статье раскрывается последовательность профессиональных ролей учителя начальных классов в его ролевой структуре. Исследуется действенность и значимость каждой роли как компонента ролевой структуры для реализации педагогической деятельности учителя начальных классов.

Ключевые слова: роль, структура, личность, ролевая структура личности.

This article is about secession of professional primary school teachers roles in teachers role structure. We tried to investigate a sequence of each roles depend on their meaningfulness for primary school teachers adaptation.

Keywords: the role, secession, personality, the person's role structure.

Постановка проблеми. Проблема розвитку, формування та соціалізації особистості є однією з основних проблем сучасної психологічної науки. На думку Г.М. Андрєєвої, аналіз формування особистості з'ясовує як, яким чином, тобто в яких конкретних групах особистість з одного боку засвоює соціальні впливи, а з іншого боку як, яким чином, в яких конкретних групах вона реалізує свою соціальну сутність. Крім того, автор з'ясувала, яким чином сформувалися ці соціально-психологічні риси, чому, за певних умов формування особистості, вони проявляються в повній мірі, а в інших виникають інші соціально-типові риси, незважаючи на належність особистості до певної соціальної групи. При цьому акцент робиться на мікро середовище формування особистості. Перш за все, необхідно з'ясувати, через які групи здійснюється вплив суспільства на особистість, як проходить

соціалізація особистості [1].

На думку К. Шорохової, М. Єнікієва, Т. Шибутані в основі соціально-психологічного формування особистості лежать характеристики соціального типу особистості як специфічного утворення, продукту соціальних обставин, її структури, сукупності рольових функцій особистості, її впливу на суспільне життя.

У психології під структурою особистості розуміють систему стійких компонентів, які характеризують найважливіші сторони особистості. Спираючись на власні теоретичні концепції різні психологи пропонують різні складові об'єднані у структуру особистості. Так С. Рубінштейн, розробляючи проблему особистості виділяв у її структурі три основні компоненти: спрямованість особистості, що виявляється в її потребах, інтересах, ідеалах, світогляді, переконаннях, домінуючих мотивах поведінки; соціальний досвід, що об'єднує в собі знання, навички та вміння, які набуває людина в процесі життєдіяльності та індивідуально-типологічні особливості, які виявляються в темпераменті, характері та здібностях людини. Соціалізацією прийнято розуміти процес формування особистості в певних соціальних умовах, в ході яких людина вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми і шаблони поведінки, які прийняті у даному суспільстві і в тій соціальній групі, до якої належить людина.

Як справедливо зауважують Г. Андрєєва, І. Кон, Л. Петровська, Т. Шибутані розвиток особистості, формування соціального досвіду та професійне становлення реалізується через виконання особистістю професійних та соціальних ролей.

Таким чином, перший аспект соціалізації передбачає, що людина входить у соціальну сферу і пристосовується до культурних, соціальних, психологічних факторів, тобто відбувається процес адаптації. Другий аспект соціалізації підкреслює, що людина засвоює культуру, систему соціальних зв'язків, за рахунок своєї активної діяльності. У нашому випадку такими аспектами соціалізації особистості вчителя виступають різноманітні

професійні ролі, що являють собою стійку систему - рольову структуру особистості вчителя початкових класів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальне оточення діє на індивіда не лише безпосередньо, прикладами, поведінкою, міркуваннями окремих людей, груп, а й через книги, засоби масової комунікації, встановлені в суспільстві закони, правила, норми, моральні цінності. Водночас, соціальне середовище - це також і предмети праці, культури, науки, які входять у плоть і кров життя людини і є її неодмінними атрибутами. Різні складові соціуму нерівноцінні й мають неоднаковий вплив на індивіда в різні періоди його становлення. З одного боку, тут велике значення відіграють особливі вікові періоди в житті людини, а з іншого - різні економічні, політичні, релігійні, соціокультурні, соціально-психологічні умови.

Розповсюдженням у наукових колах є вчення про рольову поведінку, рольові позиції та соціальні ролі, пов'язані з виникненням в американській соціальній психології рольової концепції особистості (Дж. Мід, Р. Лінтон, М. Кун). Особистість завжди виступає як член суспільства, як виконавець певних суспільних функцій - соціальних ролей. Можна зазначити, що соціальна роль - це вироблена соціумом програма поведінки людини у певних обставинах, обумовлена положенням людини у суспільстві її соціальним статусом, її правами і обов'язками [1; 5].

Соціальні ролі, процес їх освоєння є частиною процесу соціалізації особистості, неодмінною умовою входження людини у суспільство собі подібних. Гідденс характеризує соціалізацію, перш за все, як процес освоєння соціальних ролей, реалізацію соціальної рольової поведінки. Кожна людина, яка живе у суспільстві включена у величезну кількість різних соціальних груп: сім'я, школа, шкільний клас, дружня компанія і т. д., виступає одночасно в різних соціальних ролях.

Соціальна роль - це відповідний прийнятим ролям спосіб поведінки людей в залежності від статусу або позиції в суспільстві, в системі

міжособистісних стосунків.

Засвоюючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, вчиться оцінювати себе зі сторони і здійснювати самоконтроль. Однак, оскільки, в реальному житті людина включена у різні види діяльності і відношень, вона вимушена виконувати різні ролі, що пов'язані з її соціальним статусом, із її професійною діяльністю, з її соціальним оточенням.

Таким чином, розвинута особистість виконує різні ролі, які об'єднуються у рольові структури і використовуються нею як рольова поведінка. Саме ці ролі можна розглядати як інструмент адаптації до певних соціальних ситуацій як складову рольової структури її особистості.

Основні компоненти соціальної ролі складають певну ієрархічну систему, в якій можна відокремити три рівні.

Перший - периферійні атрибути, тобто такі, наявність або відсутність яких не впливає а ні на сприйняття ролі оточенням, а ні її ефективність. Другий рівень передбачає такі атрибути ролі, які впливають як на сприйняття, так і на її ефективність. Вершиною трьохрівневої градації є атрибути ролі, що виступають вирішальними для формування ідентичності особистості.

Рольова концепція особистості виникла в американській соціальній психології в 30-х роках ХХ століття (Ч. Кулі, Дж. Мід). Чарльз Кулі вважав, що особистість формується з великої кількості взаємодії людей з оточуючим світом. В процесі цих інтеракцій люди виконують відповідні соціальні ролі. Джордж Мід вважав, що соціальний досвід, соціальні ролі формуються теж на основі взаємин з іншими людьми. На думку Дж. Міда, процес формування особистості включає різні стадії. Перша стадія - імітація, на якій діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи її. Потім слідує ігрова стадія, коли діти розуміють поведінку, як виконання певних ролей (лікаря, пожежника, вчителя). І третя стадія, - коли діти в процесі гри відтворюють ці ролі.

Соціальна роль - це сукупність дій, які повинна виконувати людина, що займає певний статус у соціальній системі. Її зміст становить сукупність вимог, що висуваються індивіду суспільством, а сукупність ролей, що витікають із певного соціального статусу називаються рольовим набором.

Науковцями встановлено, що соціальна роль розпадається на рольові очікування - те чого відповідно «правилам гри» очікують від тієї чи іншої ролі, і на рольову поведінку - те, що людина реально виконує в рамках своєї ролі.

Поняття «роль» запровадив американський соціальний психолог Дж. Мід. Згодом американський психолог Р. Лінтон, розробляючи теорію моделей поведінки в різних ситуаціях запропонував увести поняття «статус» і «роль». При цьому він визначив «статус» як сукупність прав і обов'язків людини, а «роль» ним розглядалася як динамічний аспект статусу.

Роль багатьма науковцями розглядається як соціально-нормований спосіб поведінки людини, залежно від її статусу або позиції в суспільстві. В перекладі з французької «роль» - буквально «список», «перелік».

Систематизувати соціальні ролі спробував Толкотт Парсонс. Він вважав, що будь-яка роль може бути описана в п'яти основних характеристиках.

1. Емоціональність. Деякі ролі, наприклад, лікаря, медичної сестри потребують емоційної стриманості в ситуаціях, що зазвичай супроводжується бурхливим проявом почуттів.

2. Спосіб отримання. Деякі ролі обумовлені передбачуваними статусами (наприклад, дитини або дорослого громадянина). Вони визначаються віком людини, яка виконує роль. Інші ролі треба завоювати (наприклад - професор), яка досягається не автоматично, а в результаті зусиль особистості.

3. Масштаб. Деякі ролі обмежені жорстко визначеними аспектами взаємодії людей (наприклад, роль лікаря і пацієнта, які безпосередньо відносяться до здоров'я пацієнта).

4. Формалізація. Деякі ролі передбачають взаємодію з людьми у відповідності зі встановленими правилами (наприклад, бібліотекар зобов'язаний видати книги на певний термін і вимагати стягнення з тих, хто затримує книги; при виконанні інших ролей допускаються особливі відносини з тими, з ким у вас склалися приятельські стосунки).

5. Мотивація. Різні ролі обумовлені різними мотивами (наприклад, очікується, що людина занурена у власні інтереси намагається отримати максимальний прибуток).

Як вважає Т. Парсонс, будь-яка роль включає деяке сполучення цих характеристик. Саме це, дає підстави вважати роль соціально- психологічним явищем, яке впливає на процес соціалізації особистості, на рольову позицію у групі та дає можливість задовольнити потреби, власні інтереси. Наприклад, у професійній діяльності.

Загальноосвітня школа як провідний соціальний інститут виховання підростаючого покоління отримує своєрідне «замовлення» на формування певного типу особистості, формування людини нового типу з високим інтелектуальним розвитком, творчими прагненнями, здатної до самостійної активної творчої діяльності. Саме від вчителя, його педагогічного таланту, обдарованості, його особистісних характеристик і проявів залежить успішне розв'язання багатьох проблем сучасної психологічної науки.

Розв'язання проблем такого типу під силу вчителю з високим рівнем професіоналізму, з новою особистісною структурою, що являє собою інтегрування професійних та соціальних ролей в єдину рольову структуру, а також забезпечує його професійну компетентність.

У зв'язку з цим, метою даної статті є спроба на основі ранжування професійних ролей, виконуваних вчителем, в залежності від вибору, найбільш значущих за змістом ролей задля реалізації його практичної діяльності, побудувати модель рольової структури особистості вчителя початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Професійні та соціальні ролі, виконувани

вчителем-класоводом, об'єднані в єдину рольову структуру в залежності від змісту кожної та її значущості для реалізації практичної діяльності вчителя.

На попередніх етапах дослідження нами було визначено шість основних ролей: «дидакт», «няня», «наставник», «партнер», «психолог», «фасилітатор», що складають рольову структуру особистості вчителя початкових класів. Визначаючи рольовий перелік, ми намагалися диференціювати ролі як за змістом і їх важливістю, так, і їх дієвістю у професійній діяльності кожного конкретного вчителя.

У зв'язку з цим, ранжування ролей, що виконуються вчителями у ході педагогічної діяльності, відбувалося на підставі виділення принципів ранжування. Суть яких полягає в тому, що максимальні показники (найвище значення ролі для професійної діяльності вчителя та її дієвості) позначаються 1, а мінімальні значення (що майже не впливають на зміст його діяльності й погано вплітаються в рольову структуру його особистості) дорівнює 6. В експерименті взяло участь 76 вчителів початкових класів м. Кривого Рогу Дніпропетровської області. Вони виконували завдання за інструкцією.

Інструкція: Шановні колеги! Вам пропонується рольовий перелік із шести ролей: «няня», «дидакт», «психолог», «партнер», «наставник», «фасилітатор». Треба розставити у порядку значущості (важливості), саме для Вас, рангові оцінки кожної з шести ролей. При цьому, пам'ятайте, що максимальне значення дорівнює 1, а мінімальне - 6.

Обробку даних ми здійснювали на основі визначення параметричних показників: \bar{X} , S , R . Де \bar{X} - середньостатистичний рівень вираженості досліджуваного параметру; S - середньоквадратичне відхилення; R - коефіцієнт варіації.

В ході аналізу кореляцій між ролями ми орієнтувалися на середньо статистичні показники домінування досліджуваного параметру. По-перше, це дієвість та впливовість кожної ролі у загальній рольовій структурі особистості вчителя початкових класів та її значущість (важливість), як окремого компонента (\bar{X}); по-друге, це єдність думок вчителів, щодо

значущості окремої ролі з загального рольового переліку їх професійної діяльності (R).

Аналіз показав, що серед пріоритетних у даній виборці знаходяться ролі «знавця дитячої психології» і «фасилітатора», про що говорять високі показники $X \square$ і R, а саме: «знавець дитячої психології» ($X \square = 3.99$; R = 39.17), «фасилітатор» ($X \square = 3.86$; R = 38.05). Очевидно, сучасний вчитель-класовод, навчаючи найменших у школі учнів, не зупиняється лише на процесі передачі знань, їх контролі та оцінюванні. Більшість вчителів намагаються диференційовано виконувати свої професійні обов'язки, реалізуючи при цьому різноманітні професійні ролі. У нашому переліку це: «няня» - той, хто доглядає, виховує, виявляє турботу; «дидакт» - той, хто навчає; «психолог» - знавець людської психології та душевних переживань; «фасилітатор» - той, що позитивно впливає на загальний настрій дитячої групи і сприяє ефективній діяльності кожного учня; «наставник» - той, хто здійснює шефство і дає кваліфіковані поради; «партнер» - товариш і порадник, що надає і організовує взаємодопомогу.

Розкриття змісту цих ролей відповідає розкриттю змісту професійної діяльності вчителя і визначає кожну з них (роль) як складову рольової структури особистості вчителя початкових класів, що забезпечують її внутрішню будову, зв'язок і взаємодію. Визначивши місце кожної ролі у рольовому переліку (всього 6 ролей) ми намагалися показати їх вплив на загальну рольову структуру особистості вчителя початкових класів, на моделі (зразки) його поведінки, що стали для нього показниками професіоналізму.

У нашому дослідженні ми спиралися на визначення ролі як модель поведінки, що пропонують відомі соціологи Г. Андрєєва, Т. Шибутані; психологи І. Кон, Л. Карамушка, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко та інші. Так, за нашим припущенням, роль як модель поведінки вчителя супроводжується обов'язковим створенням сприятливої атмосфери у групі однолітків (шкільний клас). Це один з основних обов'язків сучасного

вчителя, його індивідуальний педагогічний стиль, і врешті-решт, рівень його психологічної культури. Навчаючи та виховуючи молодших школярів, створюючи в класі педагогічну взаємодію, беручи за основу своєї діяльності співпрацю та співтворчість, він стимулює учнів до саморозкриття, саморозвитку і встановлення таких міжособистісних стосунків, на які не кожна дитина може зважитись у повсякденному житті (розкутість, відвертість, довіра, надія на допомогу й підтримку тощо). Організація такої професійної діяльності можлива лише за умови, з одного боку, здійснення вчителем-класоводом диференціації кожної ролі по змісту і значущості для професійної діяльності, а з іншого боку, інтеграції кожної ролі в єдину рольову структуру особистості.

З огляду на те, що структура особистості це система стійких компонентів, які характеризують найважливіші сторони особистості, особистісні якості, ролі як моделі поведінки вчителя-класовода, інтегруються в єдине ієрархічне об'єднання. При чому, кожна роль займає свою позицію у цій ієрархічній структурі, їй приписується відповідний ранг.

Дані нашої вибірки показали, що з загальної кількості респондентів найвищий бал по кожній ролі було присвоєно таким чином: «няня» - 14.5%; «дидакт» - 7.1%; «психолог» - 17.44%; «наставник» - 15.2%; «партнер» - 14.5%; «фасилітатор» - 17.44%. Як бачимо, ролі «психолога» та «фасилітатора» знову домінують.

Необхідно звернути увагу на позицію, що зайняла роль «дидакта». Найвищий ранг цій ролі приписало всього 7.1% респондентів. Очевидно, є про що дбати і над чим працювати. Сучасний вчитель намагається виконувати функції консультанта-фасилітатора, виступає джерелом допомоги своїм учням.

Кожен вчитель у ході професійної діяльності обов'язково виявляє своє ставлення до ситуації, в яку він потрапляє, проявляє свої почуття до неї і реалізує свої професійні обов'язки. Вчитель як особистість із системою стійких структурних компонентів (перелік вищезазначених ролей), які

характеризують найважливіші моделі його поведінки у професійній діяльності. Сучасний вчитель це не просто урокодавець, не безлике втілення програмових вимог та вимог навчальних планів. Це людина, творець ідей, професіонал своєї справи, знавець дитячої психології, що сприяє ефективній діяльності кожного учня.

Важливою для нашого дослідження є думка про те, що професія вчителя передбачає не тільки розуміння змісту кожної виконуваної ним ролі, а й обов'язкову інтеграцію цих ролей у єдину рольову структуру.

Саме рольова структура особистості вчителя початкових класів, в її ієрархічній послідовності, у взаємодії та взаємозв'язку значимості і дієвості, виконуваних учителем ролей, її цілісність, динамічність та гнучкість, впливає на кінцевий результат його професійної діяльності - формування особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, сучасний вчитель початкових класів виконує безліч різноманітних ролей і кожного разу йому треба бути таким, щоб отримати схвалення та визнання. Ролі, об'єднані у структуру не повинні заперечувати одна одну і виключатися із загальної рольової структури. За результатами експериментального дослідження ми дійшли висновку, що кожна роль у своєму рольовому переліку займає певну рольову позицію, в залежності від рангу, приписаного їй, кожним представником нашої експериментальної вибірки. Процедура упорядкування ролей, виконуваних вчителем-класоводом в ході педагогічної діяльності показала, що найбільш значущими та дієвими як для рольової структури особистості вчителя, так і для його професійної діяльності, в цілому, виявились ролі, об'єднані нами в умовну групу «психолог».

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку вбачаємо у дослідженні психолого-педагогічних умов, у розробці психологічного супроводу, щодо створення нової конструктивної моделі рольової структури особистості вчителя початкових класів.

Література

1. Андреева Г.М. Социальная психология: [учебн.] / Галина Михайловна Андреева. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 376 с.
2. Мірошник З.М. Психологічна характеристика соціальної ролі у структурі особистості сучасного вчителя / З. М. Мірошник // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. - 2009. — № 4. - С. 24-25.
3. Мірошник З.М. Модель рольової структури особистості вчителя / З. М. Мірошник // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — № 30 (54). - С. 116-122.
4. Новейший психолого-педагогический словарь / сост. Е.С. Рапацевич; под общ. Ред. А.П. Астахова. - Минск : Современная школа, 2010. - 928 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. - К.: Академвидав, 2003. - 446 с.